

Mag. Silvija Borovnik

SAMORASTNICE V SAMORASTNIKIH

Če naj bo zlato pravilo za ustvarjalno prebiranje književnih besedil predvsem svež, pa tudi polemičen dialog z njimi,¹ potem se zdi ta naloga zlasti ob prebiranju Prežihja še posebno zahtevna. Prežih je namreč pisatelj, čigar literarna dela so povojni šolski programi z veliko žlico predpisovali svojim učencem ter jih poučevali o tem, »kaj je želel pisatelj povedati,« se pravi, kako ga je *treba* brati in kaj je v njegovi literaturi *treba* videti. Podobna usoda manipulativnih interpretacij pa ni doletevala le njega, temveč tudi druge klasike slovenske književnosti (npr. Cankarja), zato se zdi navidez pravšnja »rešitev«, kakršno je svojčas razglašala še živahno živeča in zato glasno ogorčena Svetlana Makarovič, ki je svoje pesmi v šolskih učbenikih enostavno prepovedala ponatiskovati, enako pa je ravnala, ko je šlo za uvrščanje v razne antologije. Po njenem »umetnina ni last ljudstva« in zato vanjo nima pravice »vsakdo vtikati svoj nos.«² Tiskanje v šolskih učbenikih je po njenem najboljši način, da mlad človek zasovraži literaturo. Pesnična nenavadna odločitev pa kljub strinjanju z njeno osnovno mislijo zbujata tudi ironično zmajevanje z glavo, saj je čas, ko si bo lahko pisatelj umetnik izbral bralce in interprete, še zares nedosegljivo daleč.

In čemu omenjam to navidezno obrobno prav v zvezi s Prežihovim Vorancem? Prežih zaradi politične privrženosti komunistični partiji ni sodil med zamoščane ali vsaj nepriporočane pisatelje s seznama povojne, ozkogledno izbirčne politične oblasti, temveč na žalost med one druge, ki si jih je kot »sistemu prijazne« t. i. zdravo proletarsko ljudstvo prilastilo. Vse kaže in marsikatero znamenje priča, da se je potemtakem s Prežihom zgodila drugačna, vendar kar huda nesreča: da se zdi razložen po dolgem in počez, skrbno razstavljen in spravljen v predalčke, s katerimi je socialistična šola obremenila spomin svojih lahkovernih učencev v tolikšni meri, da najkasneje po opravljenem maturitetnem izpitu ne bodo nikdar več z nedolžno radovednostjo segli po nobeni njegovi knjigi (razen če se ne bodo vpisali med slaviste ali druge poklicne »vtikovalce nosu v literaturo«). Zlasti ob branju Prežihovih del si bralec današnjega časa težko iztakne privajeno opazovalno oko. Vse, kar je že slišal o njem, visi nad njim kot oklepajoča mreža, ki dopušča premalo iskrive svobode oziroma čisto navadnega bralskega uživanja. Zaradi priučene »vsebine« opazi le redkokdo Prežihove močne, izjemno duhovite slike, spogledujoče se z gro-

¹ Tako opozarja ne le šolnike Jože Pogačnik v *Sodobnikovi beležnici V*. (Dialogi 1993/ 27. 1., s. 77), namreč da učiti književnost »pomeni učiti misliti o književnosti, in sicer misliti tako, da bo mišljenje nepretrgan sodobni dialog s preteklostjo, dialog s tistim, kar književna dela govore.«

² Umetnik živi sam. Pogovor s Svetlano Makarovič. V: *Naši razgledi* 12. 8. 1988, s. 474 in: Pogovor s Svetlano Makarovič. V: *Nova revija* 1991/ 116, s. 1501–1510.

tesko, le malokdo sočnost, ki ni zgolj narečnega izvora (npr. besedo »podržavka« za pocestnico); in le redkokdo si upa podvomiti npr. o obilno reklamirani literarni materi, kakršno predstavlja sicer ena najbolj vznemirljivih samorastniških gospá, Hudabivška Meta. Vnovičnega branja Prežihove literature se loteva bralec s precejšnjim nezaupanjem do samega sebe, ker ne ve, ali bo znal napisano sploh še neobremenjeno prebirati. Prežihu je bila s tem, ko je obveljal za »komunističnega pisatelja«, povzročena huda škoda. Pisatelj sam pa tega zagotovo ni hotel. Biti pogosto citirani avtor ni bila njegova želja. Pisal je umetniško literaturo in nemara kot vsak pišočí želel le, da bi imel njegova besedila tudi kdo rad. Seveda je pisal tudi v sozvočju s svojim političnim prepričanjem, toda tako nastaja vsaka angažirana literatura. Zgolj zaradi tega pa ga ne bi bilo treba razglasiti za »Titovo gorilo«, kakor bi to danes včasih najraje storili nekateri, ki so mu nekoč prepevali na proslavah, postavljali spominsko bajto oz. vodili šolsko mladino na Preški vrh.

Moj vnovični poskus branja se je iztekel tako, da sem opazovala, kako je Prežih v Samorastnikih oblikoval ženske like, svoje samorastnice, ob njih pa tudi otroke, družine, njihov način življenja in delo. Zdi se, da je bilo tudi o tem že vse povedano. Pa je bilo res?

1. O ranjenem krompirju

Prvo, ob čemer je prizadeto današnje doživljanje Prežihovih novel Samorastniki,³ sta *nenavadna surovost in krutost*, ki vejeta domala iz vsakega besedila, četudi sta tu in tam prežeti s humorjem (kot v noveli Pot na klop) ali z liričnimi opisi koroške pokrajine. Toda oboje obvelja kot dvojje vložkov, ob katerih si dojemajoči spočije, da nato laže prenaša nove prizore trpinčenj in mučenj.

V Boju na požiralniku, prvi noveli, je prvi mučenec otrok, desetletni Dihurček, pastirček pri kmetu Osolniku. Zlasti v prejšnjem in na začetku tega stoletja so bile otroške pastirske službe na Slovenskem tako pogoste, da so veljale za nekaj najbolj vsakdanjega. Otroci iz revnejših bajtarskih in kajžarskih družin so morali odhajati služiti k bogatejšim posestnikom. Trdo otroško delo je bilo nekaj tako vsakdanjega, da si ni zaradi njega nihče belil glave.⁴ Otroci so odhajali zdoma v zgodnjem otroštvu, morali so se naučiti, »kako se služi kruh«. Različna poročila pričajo, da ni bil delovni čas za otroke na Slovenskem nikjer krajši od 13 ur, za delovno sposobne pa so veljali otroci od 7. leta dalje. Delali so domala v vseh industrijskih panogah, pa tudi na kmetih. Postajali so pastirji in brezpravni hlapčiči. Z odhodom od doma se je njihovo življenje čez noč spremenilo v garanje, pogosto pa tudi v pravo mučenje. Prežihov Dihurček mora na primer pasti 15 glav goveda, po večerji do polnoči vole, ob treh zjutraj pa ga veliki hlapec že budi k mlačvi. S preprostim računom pridemo do strašljivega podatka, da je bilo otroku dovoljeno v miru spati le tri ure. Kadar je zaradi neprespanosti podnevi omahnil na slamo, pa ga je hlapec Matija budil s cepcem, vpijoč: »Ali boš zastoj žrl kruh, ti, dihur dihurski!«⁵ Pretresljivi in ogorčenje zbujujoči so prizori, ko Prežihov pastirček joče na paši in se greje ob telesih živine. Ta je poleg deklice Mice edina, ki zna biti otroku naklonjena in prijazna. Ko pa mali Dihur trpinčenja in domotožja le ne more več

³ Lovro Kuhar-Prežihov Voranc: Izbrana dela. Samorastniki. Koroške povesti. Založba Obzorja 1981.

⁴ Alenka Puhar: Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju. Globus Zagreb 1982. Prim. poglavje Bogu prijetna marljivost, s. 280.

⁵ Gl. op. 5, prav tam, s. 287-306.

premagovati in pobegne domov, ga oče do nezavesti pretepe in ga nato, čeprav vsega mrzličnega, odpelje nazaj služit. Otroka poslej meče božjast.

Vsi ti prizori, ki naj bi bili nemara »samo preprost opis iz življenja slovenskega kmeta«, pričajo o izjemni krutosti staršev oz. odraslih do otrok. V Boju na požiralniku je ob otrokovem trpljenju zanimiva *vloga matere*, sicer neutrudne rojevalke novih in novih Dihurjev. (Pri Dihurjevih da je »stalno tekla zibelka«, v času našega dogajanja pa je okrog bajte kričalo kar pet otrok, čeravno je bila mama Dihurka šele deset let pri hiši). Ta mati namreč otroku, ki odhaja zdoma služit, očitno nerad in prestrašen, zavestno laže o nekakšni lepši prihodnosti:

»Vso pot mu je slikala izobilje, ki ga tam čaka, potice in pogače, da Dihurček ob slovesu niti solze ni potočil. Toda tam ga je čakalo trdo življenje. Sit je sicer bil, toda napor službe so presegali njegove moči.«⁶

Mama Dihurka se že na začetku novele izkaže kot *nema opazovalka dogodkov, rodnica in pridna delavka, uklanjajoča se volji svojega moža*, gospodarja nad vso družino. Ko njen pastirček iz svoje prve službe pobegne, ga sicer sprejme, a je gluha za njegovo stisko ter kazen za storjeni »greh« mirno prepusti svojemu možu, kateremu tudi ne ugovarja, ko ji pred očmi surovo, do nezavesti pretepe otroka.

Že na začetku svoje prve samorastniške novele Prežih tako ne prikaže le modela »prave slovenske ženske«, temveč tudi model »pravega slovenskega moškega«, ki mora »vladati s telesom,« v sebi mora potlačiti čustva, mehko, milino, vse, kar »spominja na ženske«,⁷ obenem pa vso družino vzgaja v spoštovanju iz strahu do oblasti (gosposke in svoje).

Nasilja pa s prvim pretepanjem v tej noveli še ni konec. Pretepaška tradicija preide kasneje na božjastnika, ki prav enako, do nezavesti, pretepe svojega dveletnega sina Neča, sicer že varuha dveh voličev, ker je ta udaril brata Pungreja v oko, da mu je izteklo. Tudi tokrat je sicer mati Dihurka tista, ki pobesnelemu možu iztrga pretepenega sina iz rok, toda tudi tokrat tako, da pri tem ne razkazuje lastnih čustev in da upošteva samo izrazito praktične razloge zoper grobo ravnanje z otrokom, češ ali bi imel rad dva pohabljenca namesto enega.

Zanimivo je, da Prežihov mali človek *enako nasilno ravna tudi z živalmi* (Dihurji so razvpiti kot neusmiljeni pretepači volov), toda voli se jim ob koncu tepeža navadno le zasmilijo. Ko pa pretepejo otroka, ni o usmiljenju ne duha ne sluha. Vse to nazorno priča o *družinski vrednostni lestvici, na kateri sega živina do višjega klina*. Tako je v primerjavi s skrbjo za pretepe in bolne otroke skrb za bolnega vola neprimerno bolj ganljiva: neguje ga vsa družina, zaliva ga z domačimi zdravili, zvečer pa celo vsi molijo rožni venec, pri čemer so otroci zopet trpinčeni, saj morajo cele ure preklečati v molitvi.

Ker prizorov brezumne krutosti v Boju na požiralniku kar mrgoli, se je težko odločiti, kateri naj bi bil njihov »višek«. Zagotovo pa je eden najbolj pretresljivih tisti, ki prikazuje, kako so Dihurji *spoštovali krompir* in kako nesorazmerno več spoštovanja je pri njih zbuvalo ravnanje s to poljščino v primerjavi z ravnanjem z ženskami in otroki. Izkopavanja krompirja se je lotevala vsa družina naravnost s posvečeno pozornostjo. Da bi sadežev ne poškodovali, so »rili goloroč po zemlji kakor krti in plezali po kolenih za njimi.« Otroci so morali vrtati za krompirjem, brž ko so se postavili na lastne noge, za najhujši greh pa je veljalo, če so pri svojem »koritanju« po naključju poškodovali sad:

»Vsak ranjen, poškodovan sad je bil poplačan z udarci. Pretepeni otroci pa se

⁶ Gl. Samorastniki, s. 9.

⁷ Prim. Alenka Puhar: Prvotno besedilo življenja, s. 157–158.

niso jokali kakor druge krati, temveč so pridušeno ihteli v zemljo. Zavedali so se velikega greha, ki so ga storili.«⁸

Ko pa je hči Micika pri kopianju po naključju z motiko presekala posebno velik krompir, je njen oče »mahoma pozabil na njeno čast in jo s toporom udaril po glavi, da je kakor snop padla na obraz«. Zanimivo je, da zapiše Prežih besedo »raniti« v zvezi s poškodovanim krompirjem, medtem ko otrok, ki jih dobi s kolom po glavi, ne telesno ne duševno ni »ranjen.«

Poleg izpadov krutosti in že kar neprikritega sadizma je v tej Prežihovi noveli izrazito opazna sleherna odsotnost čustev. Osrednji lik, Dihur, je nepopoljšljiv surovež, čeravno so njegovi izpadi povezani s trdim življenjem na požiralniški zemlji. Trda, hladna in nedostopna pa je tudi njegova žena, mlada Dihurka, ki ne sebi ne svojim otrokom ne dopušča mehkode, obenem pa zelo dobro ve, kdaj se mora uklanjati tudi sama, kar je v skladu z modelom slovenske ženske iz prejšnjega oz. začetka tega stoletja.⁹

O odnosih med zakoncema Prežih ne izgublja besed, o čemer priča tudi *odsotnost vsakršnih opisov ljudi*, še posebej žena in otrok, kar je v primerjavi z njegovimi opisi zemlje in konkretnega dogajanja, vsakdanjega dela (podzidali so hlev, prekrili ostreže, dokupili junca, »zboljšali pri bajti«) še posebej opazno. V primerjavi z opisi žensk in otrok so celo opisi volov kar razkošni:

»Drugi dan je Dihur spet oral. Voliča nista bila enakomerno zraščena. Bavšej, katerega je dokupil, je bil nekoliko višji in močnejši, zato je imel tudi pol goži več naloženo kakor doma zrejeni Ramp.«¹⁰

In naj se radovedni bralec še tako trudi, bi za žensko ali otroka v vsej zbirki le redko lahko našel tako izčrpen opis. Izjemi sta le opisa Radmance in Hudabivške Mete. Daleč najbolj ekspresivni so Prežihovi opisi zemlje, kot npr.: »hrastanje mastne zemlje«, ogon kot »bradavica«, »mokrotne čeljusti so se odpirale« itd. *Enako razgibani so le še opisi kmečkih opravil*, košnje, žetve. Iz vsakdanjega življenja Prežihovih likov ni prikazanih nobenih notranjih čustvenih vezi, ki bi mehčale ali povzročale vsaj to, da bi se ljudje med seboj opazili. To dokazujejo njihovi dialogi, ki se nanašajo navadno zgolj na delo in ob katerih si bralec zlahka predstavlja, kako se vsi ti liki bojijo, da bi se zazrli drug drugemu v oči:

»Jaromil bo dobil petdeset birnov ozimne pšenice!«

»Kam bo sosed z mrvo?«

Oba sta se bala dotakniti se ječmena in košnje. Šele ko je Dihur odhajal na parno k počitku, je vzdihnil:

»Da bi le toče ne bilo...«

Trdota Prežihovih značajev pa je gotovo povezana tudi s pisateljevim *osebnostnim ustrojem*, ki prav tako ne sebi ne drugim ni dopuščal miline ali mehkužnosti. Tako Lovro Kuhar v Pismu hčeri Vidi priznava, da »smo Kuharji malo trdi, še bolj pa okorni, pri tem pa mehki vsi skupaj.« Mehkoba je torej nekaj, kar naj počiva v ljudeh naskrivaj. O tem, da se je ne spodobi razkazovati, pa spregovori Prežih tudi v Pismu Avgustu in Pavli Kuhar 1939. leta, ko o značaju Kuharjev zapiše:

»Čez vse leži sicer neka skorja trdosti, neodkrivanja samega sebe (...).«¹¹

Tako tudi Prežihovi literarni liki niso brezčutni ali otopeli, samo drug drugemu

⁸ Samorastniki, s. 36.

⁹ Prim. A. Puhar, s. 160.

¹⁰ Samorastniki, s. 2.

¹¹ Lovro Kuhar-Prežihov Voranc: Zbrano delo. Dvanajsta knjiga. Pisma II/ Dodatek. DZS 1990, s.

se ne znajo približati. Okorni so in nerodni, zato se raje kot o sebi pogovarjajo o brazdah in ogonih, o vremenu, posevkih. Podobna so tudi Prežihova *privatna pisma*, tudi na primer tista, ki jih je pisal *ženi*. Preobložena so s skrbjo za ozimino in kaščo, za »špeh«, ki da se ne sme »ferderbati«, za repo, pšenico in umetni gnoj, kot npr.:

»Ne pozabite na umetni gnoj na pšenico na vrhu, ki ga treba raztresti takoj. Za ripsjarega posjati.

Piši, kaka je ozimina?

In te poljubljam in pozdravljam na kar tudi mamó
ves tvoj LKuhar

Kašto hudičevo zapiraj. Ko po svetu hodim, vem, kaj je kašta vredna.¹²

Če odštejemo poljub in pozdrav na koncu, dodana pač v skladu z dopisovalno maniro, so podobno neosebna skoraj vsa Prežihova *privatna pisma*. Ženi ne govori niti o ljubezni niti o hčerah, ki sta zaradi njegovega dolgoletnega emigrantstva odraščali mimo očeta, temveč ji naročajo to in ono v slogu »Ne pozabi na pšenico« ali »Priskrbi potne liste«. Iz pisem je videti, da je pisatelj vse breme vsakdanjosti kot navdušen komunist prepuščal svoji družici, medtem ko je samotaril kot skrivaški aktivist.

2. Ženska kot trpežno živinče

V sobesedilu kamnitosrčnosti Prežihovega podeželskega sveta so posebej izrazite *podobe ženskega dela*, ki se ne ustavlja pred nobenim, še tako težaškim opravilom. Prežihove ženske pričenjajo garati tik pred svitom, pogosto kar sredi noči. Tako Dihurka ponoči požanje polovico »bradavice«, med svitom pa, preden se z dojenčkom v košari odpravi na dnino, skuha močnik, pomolze kravo, spravi sina na pašo in zbudi še druge otroke. Ker pa je pri vsakodnevnem garanju še noseča, splavi in umre. Njena smrt je pospremljena s takimle komentarjem:

»Zvečer, ko so prve deževne kaplje udarile na majhna okenca zatohle izbe, Dihurke ni bilo več. Do takrat bi ravno tudi repa o pravem času prišla v zemljo.¹³

Ne torej žalost zaradi smrti žene in še nerojenega otroka, ne obup spričo petih osirotelih otrok, temveč skrb zaradi repe, ki da je zaradi nepričakanega dogodka ostala neposajena. Z nobenim drobnim čustvenim opisom se pisatelj ne ustavi ob živinski smrti mlade matere, kar je spričo njegovih opisov, npr. Svinjske planine ali Karavank, dokaj osupljiva varčnost.

Tudi bajtarski svet v noveli *Vodnjak*, ki govori o življenju na domačiji brez vode, temelji na *nepopisnem izčrpanju ženske delovne sile*, tako da se je zaradi daleč naokrog razvpitega trpljenja vsaka mlada kmečka hči bala oditi gospodinjit na Borovnikov dom. Dolgoletno prenašanje čebrov z vodo po hribu navzgor pa je vplivalo celo na zunanjo podobo vsega Borovnikovega rodu, ki je dobivala *zlasti pri ženskih predstavnicah groteskne razsežnosti* (medtem ko imajo moški nizka čela, upognjen hrbet in mehka kolena, se ženske ponašajo s širokimi obrazi, dolgimi rokami in s tankimi nogami posinjelih stopal). Enake, spačene poteze na meji tragičnega in komičnega pa dobiva njihovo *delo*:

»Široko razkoračenih, bosih nog in s podvezanimi krili sta stali ob vodnjaku in molzli vrv, da so se jima napenjale debele žile na suhih bedrih in sta se jima bočila konicasta trebuha.¹⁴

¹² Gl. op. 1. prav tam, s. 29.

¹³ Gl. op. 1. prav tam, s. 9.

¹⁴ Samorastniki, s. 30.

Ženska je tudi v tej noveli le *nema izvrševalka moških odločitev*, čeprav se loteva enakovrednega ali pogosto tršega dela kot on sam (s samokolnico odvaža izkopano zemljo, vlačí kad za kadjo iz globine). Tu in tam mu je v oporo pri njegovih odločitvah. Moškemu je enakovredna, ne pa tudi enakopravna.

V noveli Jirs in Bavh se to razmerje le nekoliko spremeni. Čeprav žena življenje še vedno primerja z jarmom in ne ugovarja možu, vendarle postane tudi njegova *svetovalka* npr. pri oblikovanju cene volov, njeno mnenje pa je upoštevano. Toda vse poslovne zadeve ostajajo še naprej moška zadeva, medtem ko ostaja ona doma, obvezno čakajoča na dogodek. Tudi ljubezensko čustvo je še vedno nekaj tako ekshibicionističnega, da je v rahlih obrisih prikazano le med otrokom in živaljo ali otrokom in materjo, ne pa med možem in ženo.

Podobna, *moža pričakujoča* (bila da je »več na pragu kot pri ognjišču in je strmela tja za les«) je Čarnoglavka v Prvem spopadu. Ženska se pojavlja tudi kot *strežnica*, kot nema *prinašalka hrane* (Micika v Boju na požiralniku, obe gospodinjí v novelah Pot na klop in Odpustki). Kljub temu da služi družini, pa po moževi smrti nima pravice do njegove rente (v Odpustkih). *Imenovana je navadno le z moževim priimkom* (razen redkih, npr. Mete), zato deluje razosebljeno (kot Dihurka, Radmanca). Z lastnim imenom so pri Prežihu imenovane le deklice (Micika), ki jih prisvojena pripadnost odraslih žensk še čaka. Nato postanejo brž »čigave«, kot npr.: Podeževa Mojci, Podeževa mati.

Presenetljiva pa ni le psihična, temveč tudi *fizična moč* Prežihovih ženskih likov. Med njimi zagotovo najbolj izstopa *Radmanca*, v kateri se ne preliva le pohotno kipeče življenje, temveč tudi neverjetna *fizična sila*, *spreminjajoča se v slo*: čeprav jo čaka doma sedmero otrok, znosi vsak dan pred jutranjim svitom na odor še dva tisoč kilogramov zemlje. Ob predstavi v vigrednem jutru pa, ko si prične ob gozdnem zvoku sekire predstavljati še vihteče, močne in zdrave moške roke, tisto jutro torej, ko jo vznemiri še sanja o vitalnem moškem v sosednjem lesu, pa njene roke ne zmorejo le dva tisoč, temveč kar štiri tisoč kilogramov zemlje. Z enega konca njive na drugega jih znosi, preden njena družina vstane (in medtem, ko tudi njen suhljati mož še neboljleno spi). Kljub temu pa si upa ta lepovidovsko nezadovoljno poročena, a podeželsko zdrava, bohotna narurna lepotica, svojega plašnega in nerodnega Voruha tudi še drugače preizkusiti, ker da sodi svobodna spolnost med njene elementarne človeške pravice, in kljub temu da se tudi sicer kaj malo zmeni za dobro vzgojo (bodočemu ljubimcu kaže zijala in ga surovo ogovarja), bi tudi ob tem Prežihovem liku težko govorili o kakšni svobodnjaški ženski. »Emancipirana« je le seksualno, ne pa tudi miselno. Ob moževem odkritju njenega prešuštnega življenja je potihem namreč le prepričana, da je grešila, tako da svoje kipeče telo nenavadno krotko nastavi njegovemu kolu, ki z lahkoto krepko zapleše po njej.

Pretepanje kot najbolj razširjena oblika moškega nasilja nad žensko je razvidno že iz ohranjenih ljudskih pesmi, iz Štreklejeve in Glonarjeve zbirke, tepež pa obljublja *fantje dekletom celo v marsikateri osvajalski in ljubezenski pesmi*.¹⁵ *Nasilje nad ženo* je pri nas dolgo veljalo za nepogrešljivo sestavino moškosti, saj si je celo Prežihov Voranc, čeprav najbrž le za šalo, nekoč zaželel srečno življenje v taki obliki:

»Ko bi bil šel na kmete, bi imel danes mogoče svoj dom, mogoče bi bil kje za hlapca ali kaj! Nič ne bi vedel o tem svetu in bi živel zadovoljno. Čez teden bi delal, v nedeljo bi šel v cerkev in molil k Bogu, potem bi šel v krčmo, se napil, stebel

¹⁵ Samorastniki, s. 101.

z drugimi, in nazadnje bi pretepel babo. To bi šlo tako naprej. In vrag vedi, da bi bilo lepše, nego je zdaj.«¹⁶

Ženska je bila drugorazredna državljanka že po tradiciji, kot taka pa ni prisotna le v Prežihovih Samorastnikih, temveč tudi v literaturi že mnogo prej, npr. pri Stritarju, ki je zoper to dejstvo sicer protestiral, a je možaku v svoji igri Pravo junaštvo vendarle še pustil takole govoriti:

»Baba je hudič, to ti je prava slovenska beseda... in kdor se ne drži te besede in ne ravna po nji, on ni pravi Slovenec; njega je oblazala nemška ali francoska oblika. Tisto malikovanje z žensko, to vam je sama nemška ali francoska mehkužnost in popačenost. Pravemu Slovianu je žena tovarno živinče. (...) Stari Slovani so topli svoje žene, zato so bili pa taki junaki. Ženska je kakor trapotec na stezi; čim bolj ga teptaš, tem bolj ti raste, tem bolj je krepak. In zadnja beseda njegova je vselej: Le nabijajte, možje!«¹⁷

Iz Samorastnikov je tudi razvidno, da ni ne telesnemu ne duševnemu razvoju deklic posvečena nikakršna skrb. V Boju na požiralniku je na primer najstarejša hči Micika prva, ki jo oče po materini smrti vzame iz šole, saj šola po njegovem ljudem ni potrebna (»Prvo je kruh, od učenosti ne moremo živeti.«), če pa že, potem jo potrebujejo le sinovi (a tudi ti ne za dolgo). Po materini smrti je najstarejša hči tista, ki mora »prevzeti njeno mesto«, podoba desetletne deklice v materinih oblačilih pa deluje ne le varčno, temveč že kar incestoidno.

Tudi pri vseh komponentah, ki jih Tone Sušnik navaja kot osrednje za razmišljanje o Samorastnikih,¹⁸ so Prežihovi ženski liki polno soudeleženi. Ženske so vzgajane v preranem trpljenju; enako kot fante prično tudi dekleta neusmiljeno priganjati k delu že v najzgodnejšem otroštvu. Ko odraste, je Prežihova ženska prepričana, da »mora trpeti«, ker da je taka pač njena »usoda« (vključno z »revolucionarko« Meto). Svet zanjo ni urejen vrt, temveč izjemno težko obvladljiv kaos, ki ga sama le težko uravnava. Pogosto se zateka k molitvi. V njenem svetu, kljub nečloveškim naporom pogosto ugrezajočih se tal, ji je molitev v uteho in oporo, zaklinjanje zoper morebitno nesrečo v prihodnosti pa edino sredstvo za preprečevanje zlega. Prežihovi ženski ni z ničemer prizaneseno, in čeprav velja za šibkejši spol, je pogosto tudi fizično bolj obremenjena kot moški (skrbi za hrano in trop otrok, pogosto je noseča in rojeva, podnevi odhaja na dnino, zvečer in celo ponoči pa gara doma). Poprijeti mora za vsako, ne le za t. i. žensko delo. Vse to pa v primerjavi z moškimi liki prenaša tiho, ne kolne, ne znaša se nad živino in ne trpinči svojih otrok. Moralno je močnejša od moškega, čeprav ji ta tega ne priznava ter jo le redko povprašuje za mnenje v odločilnih zadevah. Možu sme biti neopazna svetovalka, ne pa tista, ki bi odločala. Socialne osvoboditve si želi potihoma in z mislijo, da bi morebitna lastna zemlja zmanjšala njeno trpljenje že samo spričo zavesti, da dela zase in za svojo družino, ne pa za gruntarje, ki jo izkoriščajo. Toda za kakršno koli revolucionarno udejstvovanje ji primanjkuje časa in moči, saj je preveč zgarana, pa tudi neizobražena, da bi ob vsakdanjem delu mogla »spreminjati svet«. S tako nalogo lahko v prihodnost pospremi le svoje otroke (kot Meta), medtem ko je sama svoje življenje že doživela, kakor ga je »morala«.

¹⁶ Prim. A. Puhar: Prvotno besedilo življenja, s. 156–157.

¹⁷ Gl. op. 1, prav tam.

¹⁸ Prim. Puhar, s. 157–158.

3. Pošast, ime ti je ženska

V Prežihovih Samorastnikih *dobiva žensko obliko* (tako slovnično kot fizično) vse, kar je *groznega*: pošast je neukrotljiva zemlja; gorska pošast so Karavanke z udrtinami, prepadi in grozečimi grebeni (»Iz pošastnih senc Karavank se je dvignila grda prikazen z razkrečenimi smrdljivimi čeljustmi.«), pošast je gospoda (ki določa ceno volom in odžira otrokom obleko), pošast sta država in gospodarska kriza. Tudi težko, z bedo določeno življenje prikaže Prežih z žensko obliko, piše namreč: »Ko nas je pričela *kuzla* lizati...¹⁹ Upanje pa je moškega spola: »(...) vsi pa smo spoznavali, da nam manjka nekoga, ki bi nam pokazal pot, ki je nekje ali pa ga mi ne vidimo (...).

Brez privošljivih, hudobnih, goljufivih, zijalapasnih žensk, hitečih na pogrebe in razširjajočih govorice ter moralne (raz)sodbe, brez trume med seboj šepetajočih si vaščank, bi bila tudi *podoba Prežihove vaške skupnosti oz. soseske* če že ne nepredstavljiva, pa vsaj hudo osiromašena, oropana za tiste *groteskne razsežnosti*, ki so nemara pomagale oblikovati tudi podobo značilne slovenske vasi v pripovedni prozi Florjana Lipuša (pri obeh pa gre seveda za Koroško). *Ženske kot nosilke najbolj skrajne odtujenosti* v Prežihovih besedilih (nad njimi se znašajo narava, država in družina) so tudi nosilke grotesknih elementov. Navajene so zatajevati se, trpeti in biti brezpravne, a tudi skrajno hudobne in krute. Zanimivo pa je, da se njihova agresija najbolj pogosto sprošča nad lastnim spolom. Kar dopuščajo možu in otrokom, tega ne dopustijo drugi ženski, še najmanj »tekmici«. Tako si na primer ženske v noveli Samorastniki za drugo, t. i. »prešušnico« (Meto) izmislijo ne le boleče, temveč tudi teatralično ponižujoče mučenje: Potem ko ji noseči na dlaneh zažgejo predivo in potem ko jo stara Karničnica zlasa in porine na dvorišče, se Mete lotijo še domača hči, velika dekla in kravarica, vsa poselska družina pa jo na gorici zbrana pričaka, da pride do svojega sadističnega deleža. Nad glavo ji povežejo krila ter jo s šibami »iztepejo po goli sramoti«. Zdaj šele, v maščevanju nad dekletom, ki da »misli, da je nekaj boljšega«, se sprosti ženska domišljija, zavrtta in onemogočena, da bi se ustvarjalno udejanjala na katerem drugem področju. Za žensko, ki si drzne prestopiti moralni okvir, si zato druga, tlačena in zasužnjena, izmisli kar najbolj pester mučilni program (kakršnega si na primer za moškega ne bi niti upala niti znala). »Tista druga« (Meta) mora zdaj plačati za vse njeno neizživeto, tudi spolno, življenje. Njo zdaj napade t. i. spodobna krščanska ženska ne le fizično, temveč tudi verbalno (»Kuzla kuzlasta... na... cundra prekleta...«), pri čemer se napadalka sprošča z besednjakom, kakršnega sicer nikakor – in še zlasti ne pri luči – ne bi smela uporabljati. Take, na ognjišča priklenjene, zakonskim dolžnostim, živini in zemlji udinjajoče se ženske postanejo slepe od nevoščljivosti in maščevanja. To so *do skrajnosti zatrti človeški liki*, ki postanejo zaradi lastne nesvobode sadistično kruti. Prežih jim pravi »znorele babe«. Te so glavne oblikovalke vaškega javnega mnenja. Še zlasti za kršiteljice javne morale ne poznajo usmiljenja. To so neizprosne začinjevalke vaškega sadizma, kot ohranjevalke nenapisanih moralnih običajev pa pogoste zaviralke naprednega in celo takega, kar bi osvobajalo tudi nje same.

4. Prežihovska »dobra mati«

V novelistični zbirki Samorastniki *ni nobenega ženskega lika, ki ne bi bil obenem tudi materinski lik*, kar priča o samoumevni povezanosti obojega, izhajajoči

¹⁹ Tone Sušnik: Sprema beseda k Samorastnikom. V: Izbrana dela. Obzorja 1981, s. 262.

iz načina življenja v prvi polovici tega stoletja in v skladu, s katerim je morala biti vsaka ženska, razen če je ni udarila brezplodnost, tudi mati (neplodna pa če že ne mati svojim, vsaj tujim otrokom). Vse Prežihove matere imajo navadno veliko otrok, vse dokler ni pri hiši tudi po deset lačnih ust. Med materinskimi liki v Samorastnikih pa sta dva, ki že po začetnem opisu odstopata od drugih, to sta *Radmanca* iz Ljubezni na odoru in *Meta* iz Samorastnikov.

Tako se že *zunanji opis Radmance*, matere sedmero otrok, ki so bolj posledica njenega živahnega spolnega življenja kakor pa želje oz. »poslanstva«, izrazito loči od opisov drugih Prežihovih žensk:

»Bila je srednje velika baba, krepka, bedrata in prsata, a vse tako, da je bilo ravno prav obliknjeno. Njen obraz je bil širok, lep, zdrave, malo zagorele kože, ki je rada zardevala, kadar je kdo kvantal. Posebno čudna, življenja polna in vabeča so bila njena široka usta, polna močnih belih zob, ki so tičali v vlažnih, obilnih dlesnih in so ob smehu prihajali do zadnjega kotnika na beli dan. Kadar se je režala, je postajalo moškimi sitno. Imela je rjave, velike, lesketajoče se oči in črno, sila razkošno kito na glavi.«²⁰

Ob kipeči Radmanci sta oba osrednja moška izrazita slabiča. Prvi, Voruh, se žensk celo boji, drugi, ostareli Radman, pa ne opazi, da nekaj otrok iz družinske množice sploh ni njegovih. Radmanca kot očitna zapeljivka se kaj malo zmeni za moralo, svojega ljubimca obklada s »pržganom«, »smoluhom tesaškim« in podobnim, in čeprav se občasno le skuša obremenjevati s slabo vestjo (»Kaj pa norim – baba neumna...«), je ta ne preganja predolgo. Njena strast je nadomestilo za prazno, le z dolžnostmi napolnjeno življenje, obenem pa edino, kar lahko kot ženska obdrži le zase.

Novela je *nabita z erotiko* in namigov na spolnost ni najti le v opisih oseb oz. dejanj, temveč tudi predmetnega sveta, npr. lesa: »Blesk svežega, nagega lesa je jermal očem vid.« Radmanca kot ženska prisluškuje le glasu svojega telesa.

Kot mati sedmero otrok se z družino ne obremenjuje bolj, kakor je to za preživetje nujno potrebno. S svojimi otroki se ne ukvarja, uporablja pa jih celo za prikrivanje svoje zunajzakonske zveze k (Voruhu pošilja »žnurat« tudi njih). *Njeno samoljubje je v pravem nasprotju s tradicionalno podobo požrtvovalne žene in matere v slovenski književnosti*. Idealizirano podobo rušijo tudi njene grobo odkrite besede, ki jih navrže možu (»Tu ne vzdrižim več, ker hrliš kot star svinjski kotel in ne morem počivati,« ali: »Jaz sem delala in se parila, najprej s teboj, potem pa z drugimi, ko si ti postal zanič. Kaj mi smeš očitati?«) Svojo svobodno spolnost jemlje kot najbolj elementarno človeško pravico, ki si je ne pusti odrekati. O ničemer prav posebno ne zmore razmišljati, sicer pa tudi možgane omeni le v samooobrambi, ko jih kani njen mož, v navalu besa s kolom udrihajoč proti njej, poškodovati (»Bij, toda le po glavi ne, tam so možgani.«) V popolnem neskladju z »dobro slovensko materjo« pa je tudi v prizoru, ko se preseli k ljubimcu ter zapusti svojih sedem doraščajočih otrok (s seboj vzame le osmega, najmlajšega). Tudi to mesto v Prežihovi noveli priča o dejstvu, da njegovi liki *ne vedo za ljubezen*. Če jo kdo pozna, potem so to otroci. Ti se odpravijo za materjo, toda ona jih sprejme s trdim glasom, medtem ko jo oni, molče proseči za ljubezen, vljudno vikajo. *Odnos med materjo in otroki je prikazan kot skrajno odtujen*.

»Zgodovinske besede«, ki povsem zrušijo idealizirani lik matere v slovenski literaturi, izreče Radmanca v pogovoru z Voruhovo materjo:

Radmanca je molčala, Voruhla pa je nadaljevala:

²⁰ Samorastniki, s. 108.

»Kaj misliš z otroki?«

»Z otroki?« je zinila mlada žena. Pogledala je starko z odsotnimi očmi, nato pa uporno dejala:

»Kaj me brigajo otroci!«²¹ (Podčrtala S. B.)

Njeno »razmišljanje« pa se podobno nadaljuje:

»Otroci (...) Ali je to res najpoglavitnejše?«²²

Tako je zavest otrok, da je mati njihova, močnejša od materine, da so otroci njeni. Ganejo je ne niti takrat, ko vsi zanemarjeni in raztrgani prihajajo k njej. Otroci se v primerjavi z odraslimi obnašajo odraslo. Matere ne prepričujejo z besedami, temveč z dejanji: Vračajo se vedno znova, sinova lupita hlodovina, dokler Radmanca ne opazi, da nimata obleke, mlajši pa se ji pustijo brez običajnega vpitja umivati v mrzli studenčnici. Tako učijo ljubezni njo, svojo mater. Ona pa tega nikakor in nikakor ne zmore. Medtem ko je na primer za Voruhovo zdravje ob nevihti zaskrbljena (»Nikamor ne hodi! Prehladil se mi boš in zbolel.«), se za zdravje svojih otrok nikdar ne zmeni. Voruhu pravi »sirotej«, svojim otrokom ne. Tudi besedo »nežno« zapiše Prežih le ob koncu, v prizoru, ko objame Radmanca mrtvo Voruhovo glavo, nikdar pa ne zapiše, da bi Radmanca tako objela katerega od otrok. Tako jih zna stisniti šele, ko ji smrt vzame ljubimca in ji postanejo otroci edina tolažba. Ljubiti jih prične zaradi sebe, ne zaradi njih.

Radmanca kot trda in le z nagonom obdarjena mati je del prežihovskega novelističnega sveta, v katerem moške ne ljubijo svojih žena, žene ne mož, starši ne otrok. Ljudje se poročajo iz potrebe (Radmanca z Radmanom zaradi hiše, Borovnik zato, da se ne bi sam trpinčil na zemlji) in ljubezen jim je tuja. Odsotnost te je opaziti tudi zlasti v odnosih med starši in otroki. Čustvo je prisotno le kot hipno usmiljenje (zaradi prevelikega tepeža, strgane obleke, steklega očesa in ob podobnih nesrečah, sicer pa je prežihovski starši ne znajo izkazovati). Če zna kdo koga imeti rad, potem znajo otroci imeti radi svoje starše. Toda kot bodoči odrasli se sčasoma zaprejo in zakrknje vase.

Tudi dejanja *Hudabivške Mete*, v nasprotju z običajnim prikazovanjem njenega lika in s pisateljevim hotenjem samim, ne izražajo vzorne materinske podobe. Prežih je sicer ni izoblikoval tako neprikrito samoljubne, kot npr. Radmanco, saj je tudi idejni poudarek v tej noveli drugačen. Nekoliko podrobnejši pregled njenih materinskih čustev pa pokaže *drugačno sliko*, kakor smo je bili vajeni.

Meta namreč po svojem prvem porodu in po izgonu s Karnic odide služiti »v samoto kraj Drave«, svojega komaj rojenega otroka pa prepusti v oskrbo materi – ki pa mora razen za vnuka skrbeti še za tri svoje nedorasle otroke. Meta se vrne domov šele čez dve leti, prvega otroka pa medtem sploh ne vidi – in spet rodi. O otrokih ne spregovori nobene, temveč le o nekakšni visoki moraličnosti, izvirajoči iz ljubezni in strasti do svojega moškega:

»Karnic se lahko odpovem, ker nanje še misliti nisem utegnila, če pa se odpovem Ožbeju, se mi zdi, kot da bi zatajila svoja dva otroka.«²³

Ta dva morata torej vsekakor vedeti, kdo je njun oče, ni pa pomembno, od česa bosta živela, saj Meta kljub revščini zavrne tudi karniški denar. Edini, ki Meto rešuje in sprejema, je njena mati, zato je vprašanje, ki se ob tem vsiljuje, sicer neobičajno, a logično: *Kdo je v svojem trpljenju pravzaprav velik, Meta ali njena požrtovalna mati?* Metina mati je namreč tista, ki mora po hčerinem drugem

²¹ Samorastniki, s. 135.

²² Samorastniki, s. 137.

²³ Samorastniki, s. 228.

porodu sama skrbeti že za pet nepreskrbljenih otrok. Meto pa mirno sprejme, ko se čez leto spet vrne rodit, tokrat že »tretjega pankrta«. Meta se z otroki ne ukvarja, preveč dela ima z Ožbejem, ki se v tistem obdobju že naporno vdaja pijači. Ko mora njen Ožbej k vojakom, ga Meta pospremi z vsemi tremi otroki, ki pa svojega očeta tedaj prvič vidijo – čeprav bi vsaj on tako kot njihovo mater lahko občasno obiskal tudi nje. Tudi ko se Ožbej vrne iz vojske, ga Meta molče sprejme, čeprav ima on prestreljeno nogo in precej popiva – z njim ponovno zanosi. On se z njo tudi po rojstvu petega otroka noče poročiti. Meta mora šele zdaj, po rojstvu petega otroka, začeti za svoje »pankrte« tudi sama skrbeti, saj njena mati medtem umre. Toda na srečo so najstarejši že toliko odrasli, da jih lahko pošlje v pastirsko službo.

Lik Hudabivške Mete kot »velike prežihovske matere«, deluje torej vse prej kot materinsko, pa tudi hudo nesamostojno: Ožbeja sprejema v svoji bajti, čeprav prihaja ta k njej »ves potolčen, smrdljiv in nemaren«. Meta je prepričana, da je taka pač njena usoda. Poroča, čeprav s tako zapitim partnerjem, je zanj še vedno najvišji ideal. Prav ob oblikovanju tega ženskega lika pa naletimo tudi na najhujše prežihovsko pretiravanje: Meta da je sama preživljala toliko otrok, njeni otroci pa da niso bili le vsi od kraja zdravi, temveč še lepi povrhu. Pri vsem garanju zanje pa da je tudi sama ohranila svojo lepoto...

Prežihovo Hudabivško Meto tako, čeprav ne po pisateljevi volji, lahko kar mirno primerjamo z Radmanco. Tako se prične tudi Meta svojih otrok oklepati šele, ko postaja razvidno, da Ožbej nikoli ne bo njen mož (Radmanca pa po Voruhovi smrti). Tudi Metini otroci se rojevajo v svet kot *posledica njene strasti* in povsem naključno, ne da bi si kateri od ljubimcev to sploh želel. Dal jih je »bog« kot pri Radmanci »zemlja«. Čeprav Prežih Metine ljubezenske strasti ni izoblikoval tako izrazito in odkrito kot Radmančine, je tudi ta njegov *ženski lik nabit z erotiko* – s tako v prepovedani obliki, ki pa vendar določa ne le življenje posameznika, temveč kar celih družin in vpliva celo na njihov propad. Metino rojevanje je Prežih pogojil z nekako zvišeno prepovedano ljubeznijo, z očitnim romeoinjulijevskim elementom, ki kritiska na bralčeva smilečna čustva, toda *erotika je tudi v tej noveli tista elementarna sila, ki podira vse zapreke*. Materinskost, ki je pri Radmanci tako brezsravno zakrnela, pa je želel Prežih pri Meti poudariti, toda njegovo prizadevanje deluje umetno in neprepričljivo. Meta se namreč bolj kot za svoje otroke *bori za svojega moškega*. To pa je tudi mesto, na katerem se Radmančina odkrita pohota in Metin mazohizem tesno stikata.

Hudabivška Meta kot dobra, žrtvujoča se mati, prerasla v simbol, deluje kot ideološki konstrukt. To dobro izraža tudi njen patetični govor na koncu, ki ga je bilo prav po 2. svetovni vojni tako pogosto slišati na proslavah: Vam, moji proletarski otroci, pripada ta svet. Citati pa, iztrgani iz sobesedila, zatrjujejo navadno natančno tisto, kar hoče njihov izrezovalec ter, kakor v primeru Prežihovih Samorastnikov, potvarjajo literarno resnico – če že ne zmeraj tudi pisateljevega hotenja.

20. 9. 93